

Taxta nəfəsli alətlərin bədii və texniki ifa xüsusiyyətləri

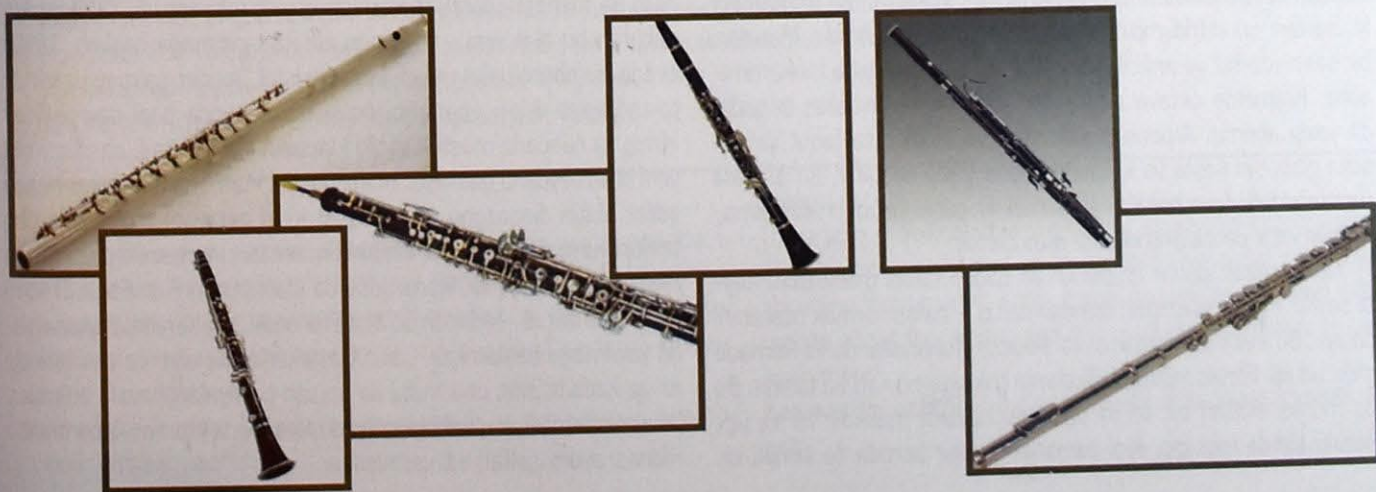
Nərgiz Əliyeva,
Bakı Musiqi Akademiyasının doktorantı
Email: fleytistka1991@mail.ru

Simfonik orkestrin tərkibində yer alan mərkəzi qruplardan biri də taxta nəfəsli alətlər qrupudur. Bu qrupa daxil olan fleyta, qaboy, klarnet və faqot həm orkestrin tərkibində, həm də müstəqil şəkildə bəstəkarların diqqət mərkəzində dayanır. Taxta nəfəsli alətlər dünya xalqlarının musiqi mədəniyyətində mühüm yer tutur və çoxçeşidliliyi ilə fərqlənir. Onlara, demək olar ki, dünyanın hər yerində rast gəlmək mümkündür. Bu səbəbdən də taxta nəfəsli alətlərin tarixi olduqca qədimdir. Həmin alətlərin kollektiv ifası isə eradan əvvəl Misirdə, Yunanıstanda, Çində, Hindistanda mövcud olmuşdur. Xüsusilə hərbi mərasimlərdə fleytalardan, truba və digər nəfəsli alətlərin kollektiv ifasından istifadə olunurdu. Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyətində taxta nəfəsli alətlərin müxtəlif çeşidləri mövcuddur və bir çoxu ilkin vəziyyətini o qədər də dəyişmədən müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Avropa musiqisində yer alan taxta nəfəsli alətlərin bir qismi XV-XVI əsrdən etibarən böyük təkamül yolu keçmiş, tarixin müxtəlif mərhələlərində texniki və bədii imkanlarının artırılması istiqamətində rekonstruksiyalara məruz qalmışdır. Digər qismi müasir simfonik orkestrin tərkibində taxta nəfəsli alətlər qrupunda yer almışdır ki, bu sıraya fleyta, klarnet, qaboy, faqot və onların müxtəlif növləri daxildir. Orkestr tarixinə həsr olunmuş elmi mənbələrdə taxta nəfəsli alətlər qrupu ifadə vasitələrinin, tembr və səs effektlərinin ifadəliliyinə görə xüsusi qeyd olunur. Baxmayaraq ki, müəlliflər bu qrupun texniki imkanlarının məhdudluğunu vurğulayırlar, lakin taxta nəfəsli alətlərin səs-intonasiya imkanlarının rəngarəngliyi, ifadə tərzinin müxtəlif emosional boyaları əks etdirmək qabiliyyəti sim-

fonik orkestr üçün nəzərdə tutulmuş əsərlərdə böyük əhəmiyyət daşıyır. Orkestr tarixi ilə bağlı fundamental elmi tədqiqatların müəllifi D.Roqal-Levitskinin "Современный оркестр" (Müasir orkestr) əsərində: "Taxta nəfəsli alətlər üçün musiqi yazan müəllif xüsusi hissiyyətə və incə zövqə malik olmalıdır" (2, s. 200). Simfonik orkestrdə səs dolğunluğunun yaradılması məhz taxta nəfəsli alətlər vasitəsilə əldə edilir. Taxta nəfəsli alətlərin texniki və bədii imkanları simlilərə nisbətən daha məhduddur və bu, ilk növbədə onların həcmi ilə bağlıdır. Bu alətlərin diapazonu adətən 3 oktavanı keçmir və taxta nəfəsli alətlər səsin gücünü idarə etməkdə çətinlik çəkir, kənar səslərdə isə bu, demək olar ki, mümkün olmur. Digər tərəfdən qrupun hər bir üzvü dolğun piano və ya forte səsləndirməkdə problemə üzləşir. Həmin alətlərin heç biri eyni zaman çərçivəsində bir səsdən artıq səsləndirə bilməz. Bu baxımdan simlilər daha geniş imkanlara malikdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, taxta nəfəsli alətlərin ifadəli səslənmə, rəngarəng emosional boyaların çatdırılmasında rolu böyükdür və onların tembr xüsusiyyətlərini insan səsinə bənzətmək olar. R.Korsakovun alətşünaslıqla bağlı "Основы оркестровки" (Orkestrləşmənin əsasları) kitabında alətlərin bədii ifaçılıq imkanları haqqında qeyd olunan fikirlər bənzətməni bir qədər də dəqiqləşdirir: "Alətlərdən hər birinin ifadəli ifa zonası mövcuddur, bu zonada alət dinamik rəngarəngliyə, nüansların ifadəsinə daha rahat nail olur. Həmin zona əsas etibarilə alətin diapazonunun orta registridə yerləşir. Bu hüdudlardan kənar ifa zamanı isə alət orkestrə tembr rəngarəngliyi gətirmək üçün daha münasibdir" (4, s.16).

Taxta nəfəsli alətlərin inkişaf prosesinə nəzər saldıqda XIX

əsrdən etibarən bədii-texniki imkanlarının genişlənməsi və bəstəkar yaradıcılığında tətbiqinin artması daha çox müşahidə edilir. Elmi ədəbiyyatda prosesin ilk mərhələsi Teobald Byömün (1794-1881) fleyta aləti üzərində apardığı rekonstruksiyalardan başlanılması ilə qeyd olunur. Bu rekonstruksiyalar daha sonra qrupun digər alətlərinə də tətbiq edilmişdir. Nəticədə taxta nəfəsli alətlərin bəstəkar musiqisində, orkestr partiturasında mövqeyi əsaslı surətdə dəyişmiş və istifadə imkanları genişlənməmişdir. İstifadə imkanlarının genişlənməsi alətlərin yeni növlərinin yaranması ilə də bağlıdır. Taxta nəfəsli alətlər qrupu texniki imkanlarına, tembr xüsusiyyətlərinə və hərəkətliyinə görə simillərdən fərqlənir. Bu alətlərin tembr və registri arasında hiss olunacaq fərqlər mövcuddur. R.Korsakov öz əsərində bu alətləri eyni gücə malik hesab edir: "Qrupun hər bir aləti eyni gücə malikdir. Bu baxımdan onların növlərinə də bu fikri aid etmək olar: Kiçik və alt fleyta, ingilis tütəyi, kiçik və bas klarinet, eləcə də kontrfaqot. Alətlərdən hər birində 4 registr vardır, hər biri özünəməxsus tembrə və səs gücünə malikdir ki, registrlərarası sərhədləri də bu cəhətə görə müəyyənləşdirmək mümkündür" (4, s.10). Bəstəkar həmçinin alətləri tembr rəngarəngliyinə görə qruplaşdırır. Belə ki, fleyta və klarinet sinə tembrli, işıqlı səslənməyə, faqot və qaboy isə burun tembrli, tutqun səslənməyə malik alətlər hesab olunur. Hərəkətliyinə və dinamik boyaların göstərilməsinə görə fleyta və klarinet daha çox üstünlük təşkil edir. Onlara nisbətən qaboy və faqot daha oxunaqlı alətlərdir və bu alətlərin partiyasında sürətli passajlar az yer alır və əsas etibarilə fleyta və ya simillərlə ikilənmiş şəkildə həyata keçirilir.

Qrupun hər bir alətinə stakkato və leqatoların ifası xas olsa da, stakkato qaboy və faqotda daha dəqiq alınır, əksinə, leqatonun axıcı və geniş nəfəsli ifası daha çox fleyta və klarinet üçün xarakterikdir. Bundan başqa, alətlərin özünəməxsus ifa imkanları da mövcuddur ki, bunları orkestrləşmə zamanı nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, bir səsin tez-tez və ardıcıl təkrarlanması fleytada daha mükəmməl alınır. Klarinetdə oktava sıçrayışları digərlərinə nisbətən o qədər də yaxşı alınmır. Arpeciolu akkordlar və leqato isə faqot və qaboya nisbətən fleyta və klarinetdə daha yaxşı səslənir. Bu alətlərə uzunmüddətli ifalar həvalə edilməməlidir, çünki ifağının nəfəs alma- sı üçün kiçik pauzaların olması əsas şərtir.

Taxta nəfəsli alətlər qrupunun ən qədim tarixə malik üzvü fleyta sayılır. Fleyta sözü latın dilindən flatus – nəfəs vermək mənasını daşıyır. Bu alət hələ eradan əvvəl Misirdə, Yunanıstanda və Romada mövcud idi. Fleyta müxtəlif ölkələrdə çoxsaylı növləri ilə tanınır. Bu tip musiqi alətləri bir, iki və üçborulu növlərə malikdir. İki və üçborulu alətdə musiqiçi eyni zamanda hər bir boruda ifa etməli idi.

Üçborulu fleytalara Tibetdə hələ də rast gəlinir. Hindistanda burunla hava vermək yolu ilə səsləndirilən fleytalər də mövcuddur. Çində bu alətin syao, paysyao, çi, yue kimi növləri mövcud olmuşdur. Lakin heç biri müasir fleyta ilə əlaqəli deyildir. Fleytaya daha yaxın qədim musiqi aləti XVII əsrdə istifadə olunan flajolet adlı kiçik tütəkdir ki, onun da ifa imkanları xeyli məhduddur. Fleytanın digər növü "köndələn" və ya "çapəki" fleytadır ki, bu alət də antik dövrün pan və sirinks alətinə yaxınlıq nümayiş etdirir. Fleyta alətinin təkmilləşməsi və müasir versiyasının yaranması uzun müddət davam etsə də, ilk addım Teobald Bömə aiddir. O, ingilis musiqiçisi Uilyam Qordonun fleyta üzərində aparmaq istədiyi rekonstruksiyaları əsas tutaraq həyata keçirməyə nail oldu və bu təkmilləşmə, sadəcə, fleytanı deyil, digər taxta nəfəsli alətləri də əhatələdi. Digər taxta nəfəsli alətlərdən fərqli şəkildə fleytada diatonik və xromatik qammalar, arpecio, sıçrayış və trellər, passaj və müxtəlif ştrixlər asan ifa edilir. Lakin geniş leqatolarla bir qədər ehtiyatlılıq lazımdır, çünki uzunmüddətli nəfəs verilməsi zamanı çətinlik törəyə bilər. Fleytada özünəməxsus tremolo-frullato ifa edilir. Fleytanın müxtəlif növləri mövcuddur, o cümlədən orkestrdə kiçik, alt və bas fleyta istifadə olunur.

Klarinet taxta nəfəsli alətlər qrupunun ən gənc üzvü sayılır. Onun səsləri kimi Misirdə arqul, Yunanıstanda avlos, Romada tibiya, ərəblərdə zumara, İspaniyada albuqeyya və sairidir. Bu alətlərdə səs aşağı hissəsi mundştuk birləşdirilmiş dilcicə vasitəsilə çıxarılır. Orta əsrlərdə 7-9 oyuqlu birborulu musiqi alətləri yaranmağa başladı. Bunlar Fransada şalyumo, Almaniyada şalmey, İtaliyada skalmio adı ilə tanınırdı. Tədricən alətlərin tembrlərinə görə müxtəlif növləri yarandı. Həmin musiqi alətləri xalq arasında çox sevilir, müxtəlif mərasimlərdə, bayramlarda, maskarad və musiqi yarışmalarında geniş istifadə edilirdi. Şalmeyin Avropada yayılmasında həm də menestrellərin, truvelərin böyük rolu var idi. XVIII əsrdən etibarən bu alət yeni – tsampon adı ilə tanınmağa başladı. 1690-cı ildə nürnbergli alət ustası İohan Kristof Denner şalmey üzərində təkmilləşmə işləri apararaq, onun quruluşunda bəzi dəyişikliklər etmiş və nəticədə müştük və iki klapanın əlavəsi ilə C səsüzümlü yeni növ meydana gəlmişdi. Məhz bu alət klarinetin ilkin növü hesab edilir. Alətin diapazonu, demək olar ki, 3 oktavanı əhatə edir, səs tembrli yumşaq xarakterli, dinamik nüansların və texniki passajların ifası üçün əlverişli idi. Həmin dövrdə klarinetin in F, in Es, in D kimi növləri də var idi. Tədricən bu alət Fransada, İngiltərədə, Hollandiyada yayılmağa başlamışdı. Lakin bəstəkarlar bu aləti öz əsərlərində az-az istifadə edir, ona truba ilə unison partiyaları həvalə edirdilər. İki alətin tembrli arasında yaxınlıq duyaraq, ona klarinet (latın dilində mənası aydın, şəffaf) adı vermişdilər.

Müasir dövrdə alətin in B, in A, in C növləri işlənir. Simfonik və nəfəsli orkestrlərdə daha çox klarinetin in B növü istifadə olunur. Bu, transpozisiyalı alətdir, partiyası səslənməsindən b.2 yuxarı yazılır. Alətin registrləri qrupun digər üzvlərində nisbətən bir-birindən daha çox fərqlənir. Aşağı registr quru və tutqundur; orta registr dinamik cəhətdən yumşaqdır, lakin bir o qədər də parlaq deyil; yuxarı registr parlaq və işıqlı tembrə malikdir, lakin yüksəldikcə kəskinləşir. Digərlərinə nisbətən klarinet daha çox ifadəli ifa imkanlarına malikdir, texniki cəhətdən fleytadan geri qalmır. Diatonik və xromatik qammavari passajların sürətli ifası mümkündür. Duodesima çərçivəsində bütün sıçrayışlar rahatlıqla ifa oluna bilər. Hava axını qənaətli olduğu üçün klarinetdə geniş nəfəsli lirik melodiyaları, eləcə də ekspressiv mövzuları xüsusi ustalıqla ifa mümkündür. Trel və tremoloların hər növünü ifa etmək mümkündür. Lakin ikili və üçlü stakkatoların ifası fleytaya nisbətən bir qədər çətin alınır.

Klarinetin həmçinin in A, in C, kiçik və bas klarinet, klarinet D'Amur, Bassettqorn, alt klarinet, bas klarinet, kontralt, kontrbas, taroqato, hekkelklarino, türk klarineti kimi növləri də mövcuddur.

Taxta nəfəsli qrupunda öz ifadəliliyinə və zərif tembrinə görə seçilən alət qaboy haqqında "səslənir" deyil, "oxuyur" ifadəsi işlənir. Texniki imkanlarına görə o, fleytadan geri qalır. Lakin səslənmənin zərifliyinə və dərinliyinə görə bu alət qrupda, eləcə də simfonik orkestrin tərkibində ön yerdə durur. Qaboyun tembrli çoban tütəyinin səsinə bənzədiyinə görə tez tanınan və yadda qalandır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə bəstəkarlar ondan çox vaxt təbiət səhnələrinin, çoban tütəyinin səsinə təsvir edərkən istifadə edirlər. Taxta nəfəsli qaboyun tarixi də qədimdir. "Onun qədim növü kimi hesab edilən svirel 4600 il əvvəl İraqın Ur şəhərində qəbirdən tapılmışdır" (3, s. 73). Qaboyun da bir çox növləri mövcuddur. Lakin bunlardan ən çox yayılanı ingilis (tütəyi) qaboyudur. Bu alət XVII əsrin sonlarında yaranıb. Onu ilk dəfə orkestrdə ingilis bəstəkarı Pörsel istifadə etmişdi. XIX əsrin ikinci yarısından alət orkestrin daimi üzvünə çevrilir. Qaboyun daha bir növü qaboy d'amur (sevgi) adlanır və o, messo soprano qaboydur. Ölçüsü adi qaboydan bir qədər böyükdür. Bu qa-

boy XVIII əsrdə yaranıb, Teleman və Baxın əsərlərində geniş istifadə edilib. Baxdan sonra tamamilə unudulmuş və XIX əsrdə yenidən təkmilləşdirilmişdir. Ona Debüssinin, Ravelin, Ştrausun əsərlərində rast gəlinir. Qaboy d'amurun notu skripka alətinə yazılır və kiçik tersiya yuxarı ifa olunur. Qaboyun daha bir növü qaboy pikkolo ölçülərinə görə ən kiçik və zil səsləli alət sayılır. Pikkolo qaboya daha çox avanqard bəstəkarların kamera musiqisində rast gəlinmişdir. Bu alət üçün Bruno Maderna konsert bəstələmişdir. Qaboyun bir növü də bas qaboyun sələfi, orta əsrlərdə mövcud olmuş bombard aləti hesab olunur. Bas qaboyun notu skripka açarında yazılır və bir okta- va aşağı səslənir. Onun dərin, özünəməxsus tembrli bir qədər ingilis qaboyuna bənzəyir. Registrinə görə isə bu alət hekkelfona yaxındır və bu səbəbdən daha çox bas deyil, bariton adlandırılır. Qaboyun növləri sırasında kontrbas qaboy da yer alır.

Taxta nəfəsli alətlər sırasında yer alan faqot XVI əsrdə bombard və pommer alətləri üzərində aparılan təkmilləşdirmə işləri sayəsində yaranmışdır. İlk faqotlar bütöv bir ailə təşkil edirdi. Onun xorist, alt, tenor, diskant, doppelfaqot və kontrfaqot kimi növləri mövcud idi. Əvvəllər faqot kilsə xorlarının instrumental kapellalarında istifadə olunurdu. XVIII əsrdə isə bu alət artıq hərbi orkestrlərin tərkibində işlədilib. Onun üçün solo əsərlər az yazılmışdır. Lakin XIX əsrdən etibarən bəstəkarlar öz əsərlərində faqota solo partiyalar həvalə etməyə başlamışlar. Veber, Qummel, Xindemit, Jolive və başqaları faqot üçün solo konsertlər bəstələyiblər. Faqotun partiyası bas, tenor, bəzən də skripka açarında yazılır və transpozisiya olunur. İfa texnikası qaboydakı kimidir, lakin hava sərfiyyatı daha çoxdur. Sürətli passajların ifasında isə qaboy və klarinetdən geri qalır. Müasir orkestrdə faqotun kontr faqot növü daha çox istifadə edilir. Faqotun bu növü orkestrdə ən bəm səsləli alətdir. Onun partiyası bas və ya tenor açarında real səslənmədən oktava yuxarı yazılır. İfa texnikası adi faqot kimi olsa da, sürətdə ondan geri qalır. Ondən əsasən bas səslərinin vurğulanması və müxtəlif boyaların yaranması üçün bəhrələnilir.

Ədəbiyyat:

1. Искендеров А.М. Стилиевые и исполнительские особенности произведений для флейты. Б: Адилоглы, 2002, 194 с.
2. Абдуллаев А.Д. Очерк истории исполнительства на духовых инструментах европейского типа. Б: Адилоглы, 2003, 204 с.
3. Кожухарь В.А. Инструментоведение. Симфонический и духовой оркестры. Уч.пос. М: Плаента музыки, 2009, 320 с.
4. Н.А.Римский-Корсаков. Основы оркестровки. М: Музгиз, 1946.
5. Дм. Рогаль-Левицкий. Современный оркестр. М: Гос.муз.изд., 1953, 480 с.

Резюме

Статья посвящена группе деревянных духовых инструментов в симфоническом оркестре, в которой представлена историческая информация об инструментах этой группы, а также обширная информация о художественных и технических характеристиках каждого инструмента.

Ключевые слова: Деревянные духовые инструменты, флейта, гобой, кларнет, фагот.

Summary

The article is dedicated to a group of woodwind instruments in the symphony orchestra, which presents historical information about the instruments of this group, as well as extensive information about the artistic and technical characteristics of each instrument.

Key words: wooden wind instruments, flute, oboe, clarinet, fa- got.